

Krzysztof Chłapowski
IH PAN Warszawa

Kościół murowane i drewniane
w województwie kaliskim
w drugiej połowie XVI wieku

W ramach przygotowywania publikacji p.t. „Województwo kaliskie w drugiej połowie XVI wieku” każdy z autorów przygotowuje dwa lub trzy rozdziały komentarza. Ja mam napisać m.in. komentarz dotyczących m.in. granic państwowych jednostek terytorialnych oraz granic jednostek administracji kościelnej. Uznałem, że podczas tej konferencji szczegółowe prezentowanie tych tematów byłoby nudne i wobec tego postanowiłem pominąć granice państwowych jednostek administracyjnych, podziały administracyjne kościelne przedstawić skrótowo, natomiast zreferować proporcje między parafialnymi kościołami murowanymi i drewnianymi, a ich rozmieszczenie pokazać na mapkach i skomentować.

Terytorium województwa kaliskiego znajdowało się w zasięgu dwóch diecezji: gnieźnieńskiej i poznańskiej, a jedna parafia (Łabiszyn) w pow. kcyńskim należała do dekanatu inowrocławskiego diecezji włocławskiej. W odniesieniu do XVI w. używam terminu diecezja gnieźnieńska ponieważ przekonuje mnie oparta na źródłach argumentacja, że termin archidiecezja wszedł w użycie później. Ponieważ w administracji państwowej Rzeczypospolitej Szlacheckiej nie było niższej jednostki terytorialnej niż powiat czasem wykorzystywała ona do swych potrzeb najniższe jednostki kościelnego podziału terytorialnego czyli parafie. Robiła to administracja skarbowa to znaczy to znaczy poborcy, a ściśle ich pisarze, spisywali rejestry podatkowe (z wyjątkiem rejestrów województw ruskiego, wołyńskiego, podolskiego, braclawskiego i kijowskiego) w ramach powiatów parafiami. Z ambon kościołów parafialnych przekazywano do publicznej wiadomości treść uniwersałów podatkowych i innych aktów królewskich. Dlatego przy przygotowywaniu kolejnych publikacji serii map szczegółowych XVI w. uwzględniamy na mapach i w komentarzach kościelne podziały administracyjne (diecezje, archidiakonaty, dekanaty, a zwłaszcza parafie) i poddajemy je analizie.

Do ustalenia przynależności parafialnej osad wykorzystujemy zawierające takie dane wizytacje biskupie, ponieważ rejestry podatkowe co prawda spisywane były parafiami, ale dla pisarzy podatkowych dokładność oddania przynależności parafialnej nie była ważna. Porównanie ze źródłami kościelnymi wykazało, że w drugiej połowie XVI wieku w województwie kaliskim funkcjonowało dziewięć parafii, które nie były wyodrębnione w rejestrach poborowych tego okresu. W drugiej połowie XVI w. zostały nadto erygowane trzy nowe parafie (o których później) też nie istniejące w rejestrach. Poza tym w rejestrze powiatu kaliskiego figuruje parafia Głogowa, a takiej parafii nie było. Przed 1566 r. zostało lokowane na surowym korzeniu przez właściciela-katolika miasto Korab w pow. kaliskim, które płaciło szos począwszy od 1579 r., i jako miasto występuje źródłach do drugiej połowy XVII w. Później przestało funkcjonować jako miasto i pozostała wieś w parafii Brudzew. Nie można wykluczyć, że póki istniała jako miasto była również i osobna parafia, zwłaszcza że w wizytacji parafii Brudzew z lat 1603-1607 wśród osad należących do niej brak Korabia. Brak też w tej wizytacji parafii Korab, co komplikuje sprawę. Być może dalsze badania źródłowe pozwolą to wyjaśnić.

Większość województwa kaliskiego leżała w diecezji gnieźnieńskiej, a mianowicie prawie cały powiat kaliski, fragment pyzdrskiego, cały koniński, prawie całe: gnieźnieński, kcyński i nakielski. W diecezji poznańskiej leżała większość pyzdrskiego, cztery parafie gnieźnieńskiego, trzy kcyńskiego i bardzo drobny fragment nakielskiego w pobliżu miasta Ujście przy ujściu Gwdy do Noteci. Trzeba tu dodać, że dekanat krotoszyński diecezji gnieźnieńskiej był do końca XVIII w. enklawą na terytorium diecezji poznańskiej, a granica powiatów kaliskiego i pyzdrskiego dzieliła go na dwie części.

Informacje o podziałach diecezji gnieźnieńskiej na archidiakonaty i dekanaty występują w źródłach z pierwszej połowy XV w., natomiast w przypadku diecezji poznańskiej ułamkowe informacje o takich podziałach znajdujemy także w źródłach z pierwszej połowy XV w., a pierwsza pełna informacja o podziale na archidiakonaty i dekanaty pochodzi z 1471 r.

Odnowa i intensyfikacja pracy duszpasterskiej spowodowana uchwałami soboru trydenckiego, który zakończył obrady w 1563 r., oraz wymogi walki z reformacją spowodowały konieczność zmian w podziale dekanalnym, a to po to, by stał się bardziej efektywny.

W diecezji gnieźnieńskiej reorganizacji sieci dekanalnej dokonał w latach 1583–1589 arcybiskup Stanisław Karnkowski. Podział wtedy ustanowiony przetrwał w niezmiennym kształcie do połowy XVIII w. Zbytne zaangażowanie biskupów poznańskich drugiej połowy XVI w. w bieżące konflikty polityczne spowodowało, że – według ustaleń ks. Józefa Nowackiego, autora monumentalnej monografii tej diecezji – nowy podział dekanalny ustanowił dopiero w 1601 lub 1602 r. biskup Wawrzyniec Goślicki. Podział realnie istniejący w drugiej połowie XVI w. pełni oddaje nie znany ks. Nowackiemu rejestr poboru od duchowieństwa diecezji poznańskiej z 1561 r. zachowany w AGAD.

W czasach przed soborem trydenckim wizytacje przeprowadzano rzadko i tylko na niektórych obszarach; robili to archidiakoni. Obowiązek wizytacyjny stanowczo narzucił dopiero wspomniany sobór przy czym wykonywać go mieli biskupi lub wyznaczeni przez nich wizytatorzy. Od przyjęcia uchwał soborowych przez synody prowincjonalne lwowski w 1564 r. i gnieźnieński w 1577 r. do wykonania tego nakazu upłynęło jednak sporo czasu. W niektórych diecezjach (krakowska, płocka, włocławska, chełmińska, przemyska) wizytacje przeprowadzono przed 1600 r., a więc w okresie, który badamy, przy czym protokoły wizytacji diecezji chełmińskiej i przemyskiej z tego okresu się nie zachowały.

Najwcześniejsze wizytacje diecezji gnieźnieńskiej, a konkretnie archidiakonatów gnieźnieńskiego i kaliskiego, pochodzą z lat 1603-1607 i 1610-1611, a w przypadku archidiakonatu kamieńskiego, obejmującego północ województwa, dopiero z lat 1652-1653, natomiast w przypadku diecezji poznańskiej z lat 1609-1611 i 1628-1629. Jesteśmy w trudniejszej sytuacji niż przy opracowywaniu województwa krakowskiego kiedy to dysponowaliśmy wizytacją z końca XVI w.

Zanim przejdę do tematu zasadniczego, którego podstawą były informacje ze wspomnianych wizytacji, przedstawię podziały administracyjne obydwu diecezji. Diecezja gnieźnieńska dzieliła się na osiem archidiakonatów, przy czym województwo kaliskie znajdowało się w zasięgu trzech: gnieźnieńskiego, kaliskiego i kamieńskiego. Archidiakonat gnieźnieński dzielił się na osiem dekanatów: Gniezno - św. Piotra, Gniezno - św. Trójcy, Gniezno - św. Michała czyli Zbarski, Konin, Łekno, Słupca, Sępólno, Żnin, archidiakonat kaliski na pięć dekanatów: Kalisz, Krotoszyn, Pleszew, Staw, Stawiszyn, kamieński na dekanaty: Łobżenica, Nakło, Więcbork oraz dwa poza zasięgiem województwa kaliskiego: Człuchów i Tuchola. Natomiast diecezja poznańska (według podziału ustanowionego w 1601 lub 1602 r., którym będę się posługiwał ponieważ według niego spisywane były wizytacje) dzieliła się na cztery archidiakonaty, przy czym województwo kaliskie znajdowało się w zasięgu dwóch: poznańskiego (częściowo) i śremskiego (też częściowo). Z poznańskiego w województwie kaliskim leżało po kilka parafii z dekanatów Czarnków i Rogoźno oraz dekanaty: Kostrzyn (częściowo), Pyzdry i Środa, ze śremskiego dekanaty: Koźmin i Nowe Miasto oraz dwie parafie z dekanatu Krobia i jedna z dekanatu Śrem.

W protokołach wizytacji wśród wielu szczegółowych informacji znajdujemy dane na temat budulca, z którego postawiony był kościół. I to one są dla mnie główną podstawą. Ponieważ autorzy protokołów wizytacyjnych od czasu do czasu nie podają z czego zbudowany jest dany kościół, a ponadto w przypadku kościołów zajętych przez różnowierców poprzestają jedynie na stwierdzeniu faktu przejęcia, zmuszony byłem sięgnąć pomocniczo do *Liber Beneficiorum* diecezji gnieźnieńskiej z lat 1511-1512, które to źródło wprawdzie nie podaje potrzebnych mi informacji, ale można je znaleźć w obszernych przypisach sporządzonych przez wydawcę na podstawie bogatych źródeł z Archiwum Metropolitalnego. Sięgałem też do Katalogu Zabytków Sztuki.

Kościół murowany był określany w wizytacjach jako „*ecclesia murata*”, „*tota murata*”, „*ex lateribus* (cegieł) *constructa*”, „*ex lateribus coctis constructa*”, raz „*a lapide cocto aedificata*”, czasem „*eleganter murata cum fornice*” (z bramą) lub „*lateribus coctis eleganti forma constructa*” czy „*lateribus coctis magnificae et eleganter constructa*” . Natomiast kościół drewniany jako „*ecclesia lignea*” lub „*a roboribus*” albo „*ex arboribus fabricata*”, czasem „*lignea magnificae et eleganter constructa*”.

Kościół drewniany na podmurówce („*a roboribus firmis super fundamento murato aedificata*”) traktowałem jako drewniany a nie jako konstrukcji mieszanej.

Kościół po części murowany, a po części drewniany był w wizytacjach określany jako: „*media pars a lateribus coctis, altera ex lignis constructa*”, „*pars media ex lateribus coctis ubi chorus est, reliquum ex lignis constructa*”, „*media pars ex muro, altera media pars ex ligno constructa*” „*lapidibus ex parte murata, reliquum ex ligno*”.

Przy przygotowywaniu tego wystąpienia brałem pod uwagę kościoły parafialne, pomijając inne, których zresztą w województwie było mało. Tak jak w całej serii atlasowej uwzględniłem kościoły filialne pod warunkiem, że miały własny okręg. Dlatego pomiąłem Kozarzewo w powiecie konińskim oraz św. Gotarda koło Kalisza widniejące w rejestrze poborowym jako pełnoprawne parafie. W sumie w omawianym województwie w drugiej połowie a ściślej w końcu XVI w. było 96 ośrodków parafii miejskich i 310 wiejskich: razem 406.

Zauważyć trzeba, że - w porównaniu z wielu innymi województwami obejmującymi obszary osadnictwa w terenie podgórskim lub silnie zalesionym - w kaliskim w XVI w. sieć parafii była już ustabilizowana, to znaczy rzadkie było erygowanie nowych parafii. W okresie, którego dotyczą nasze prace, krótko po 1568 r. erygowana została parafia w Żernikach w dekanacie Stawiszyn, w 1588 r. parafia w Głupczynie w dekanacie nakielskim, a w 1600 r. we wsi Dębe w dekanacie kaliskim i to wszystko. Dla porównania w województwie sandomierskim w drugiej połowie XVI w. przybyły 24 nowe parafie. W woj. krakowskim sytuacja była podobna jak w kaliskim, jeśli chodzi o parafie rzymsko-katolickie, ponieważ na terenie podgórskim tego województwa istniała i rozwijała w się wówczas sieć parafii obrządku wschodniego. Na Mazowszu w pierwszej połowie XVI stulecia powstało 19 nowych parafii, a w drugiej kilka. W województwach sieradzkim i łęczyckim w drugiej połowie XVI w nie powstała ani jedna nowa parafia, a w pierwszej pojedyncze.

W miastach województwa kaliskiego w drugiej połowie XVI w. było po jednej parafii z wyjątkiem Gniezna i Kalisza. W Gnieźnie były cztery parafie i katedra wyłączona z podziału parafialnego, zarządzana przez kapitułę, przy czym w przypadku trzech (Św. Michała, Św. Piotra i Św. Wawrzyńca) patronat był świecki, w przypadku jednej (Św. Trójcy) - kapituły gnieźnieńskiej.

Trzy parafie gnieźnieńskie miały okręgi parafialne daleko wykraczające poza granice miasta. W Kaliszu były dwa kościoły parafialne: kolegiata (patronat archidiakona) i św. Mikołaja (patronat przeora konwentu kanoników regularnych) – oba miały okręgi parafialne wykraczające daleko poza miasto).

W końcu XVI w. do diecezji gnieźnieńskiej w granicach województwa należało 312 parafii, do poznańskiej 93, a jedna do diecezji włocławskiej. 322 kościoły parafialne to budowle drewniane (79,5 %), 77 to murowane (18,8 %) i 7 to mieszane (1,7 %). W ramach diecezji odsetki są niemal identyczne.

Wszelkie dane statystyczne tego typu nabierają pełnej wyrazistości gdy je porównać z dotyczącymi innych jednostek terytorialnych. W końcu XVI w. na obszarze Mazowsza to znaczy trzech województw: mazowieckiego, płockiego i rawskiego, było 447 ośrodków parafialnych. Parafialnych kościołów murowanych w całości lub w części było tam 24 %, a drewnianych 76 %. W województwie krakowskim w analogicznym przekroju chronologicznym było 458 takich ośrodków, przy czym kościołów murowanych było 31,6 %, murowano-drewnianych 2,0 %, drewnianych 66,4 %. W województwie kaliskim odsetek murowanych kościołów parafialnych był zatem nie tylko niższy niż w krakowskim, ale także nieco niższy niż na Mazowszu i to mimo, iż tak na Mazowszu jak i w woj. krakowskim było więcej lasów, a w województwie mazowieckim bardzo liczne osadnictwo drobnoszlacheckie. Jeśli chodzi o województwo krakowskie było tam więcej niż w kaliskim bogatych klasztorów i więcej siedzib bogatych rodów, a więc kolatorów mogących sobie pozwolić na postawienie świątyni murowanej. Nadto połowa miast w krakowskim to miasta królewskie. Na Mazowszu na odsetek kościołów murowanych nieco wyższy niż w kaliskim wpływ miała sytuacja własnościowa w województwach płockim, rawskim i na południu mazowieckiego – relatywnie dużo dóbr królewskich i duchownych, a także sporo siedzib bogatszej szlachty.

Wpływ na proporcje między kościołami murowanymi i drewnianymi miał charakter osady (miasto czy wieś) i jej własność. W miastach woj. kaliskiego kościołów parafialnych murowanych było 53,1 %, murowano-drewnianych 3,15%, drewnianych 43,75 %, podczas gdy na wsiach tylko 10,2 % murowanych, 1,2 % murowano-drewnianych i aż 88,6 % drewnianych. Różnica między kościołami w miastach i na wsiach jest duża.

Miejscowości parafialne w województwie kaliskim w badanym okresie były własnością bądź królewską, bądź duchowną, bądź szlachecką, a dwie (Chełmce i Dobrzec) - należały do miasta Kalisz. W przypadku parafii we wsi Kościelec w pow. kaliskim patronat był mieszany duchowno-szlachecki.

Jeśli chodzi o wpływ przynależności własnościowej na budulec, z którego postawiono kościół, to w miastach należących do duchownych 66,7 % kościołów parafialnych to świątynie murowane, w królewskich 61,1 %, w szlacheckich 44,4 %. Król, biskupi i opaci to kolatorzy na dużo bogatsi niż szlachta, z wyjątkiem właścicieli fortun magnackich. W miastach szlacheckich województwa odsetek kościołów murowanych był bardzo bliski odsetkowi kościołów murowanych w miastach w ogóle. Dla porównania w województwie krakowskim w miastach kościoły parafialne murowane to 69,4 %, czyli odsetek był o kilkanaście procent wyższy niż w kaliskim, a na wsiach 22,3 % czyli ponad dwukrotnie wyższy.

W przypadku wiejskich kościołów parafialnych odsetek świątyń murowanych we wszystkich trzech typach własności był w województwie kaliskim niemal identyczny - wahał się około 11 %. Pozornie to może wydawać się zaskakujące, ale dla użytkowników dóbr królewskich, biskupów i opatów najważniejszy był kościół w mieście-siedzibie starostwa czy w ośrodku dóbr. Na budowę kościołów murowanych w pozostałych miejscowościach właściciele z tej grupy na ogół żałowano środków.

Legenda do map

własność:

 - szlachecka

 - duchowna

 - królewska

kościół parafialne:

 - drewniane

 - murowane

 - mieszane

charakter osad:

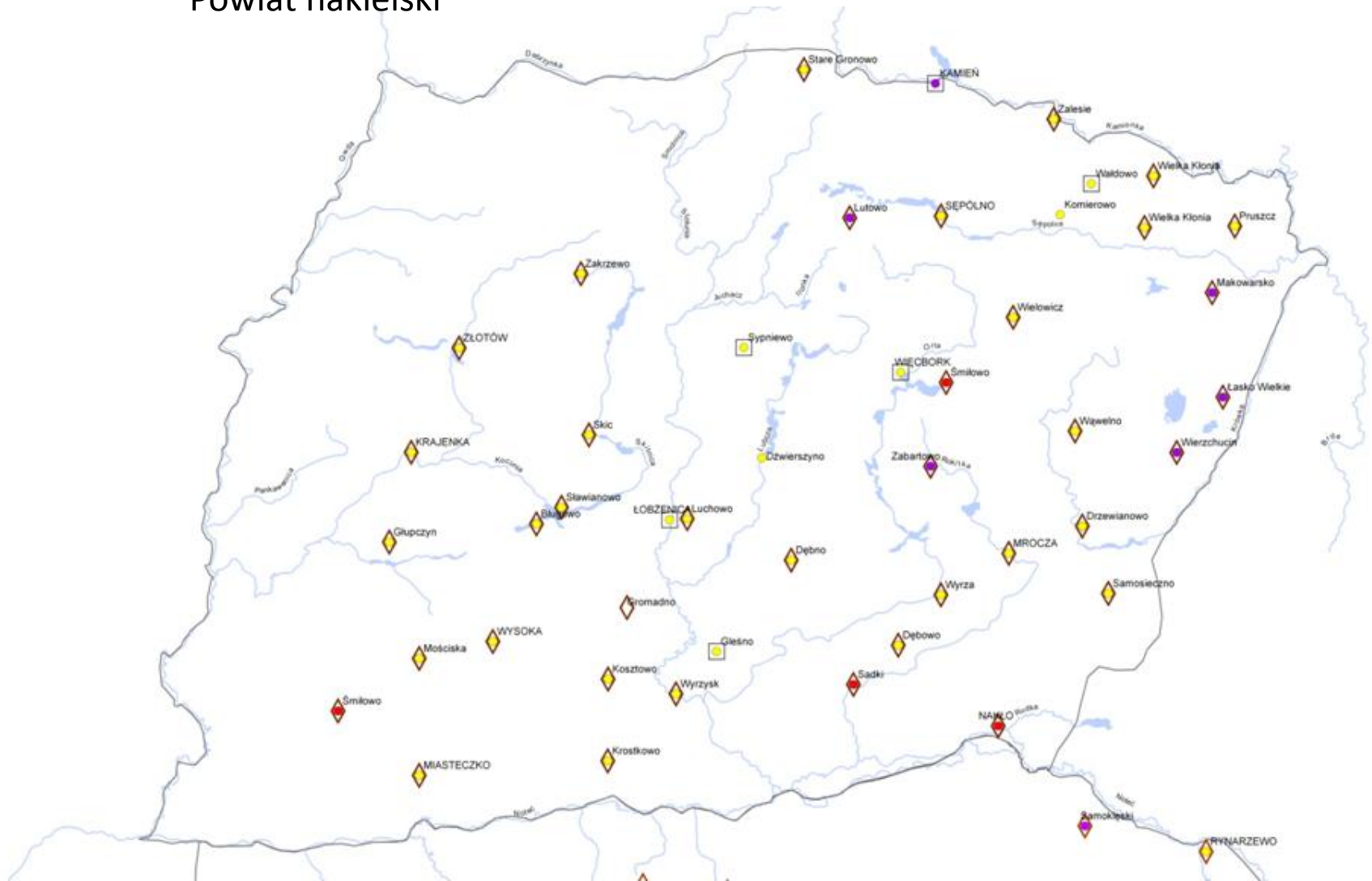
MIASTO

wieś

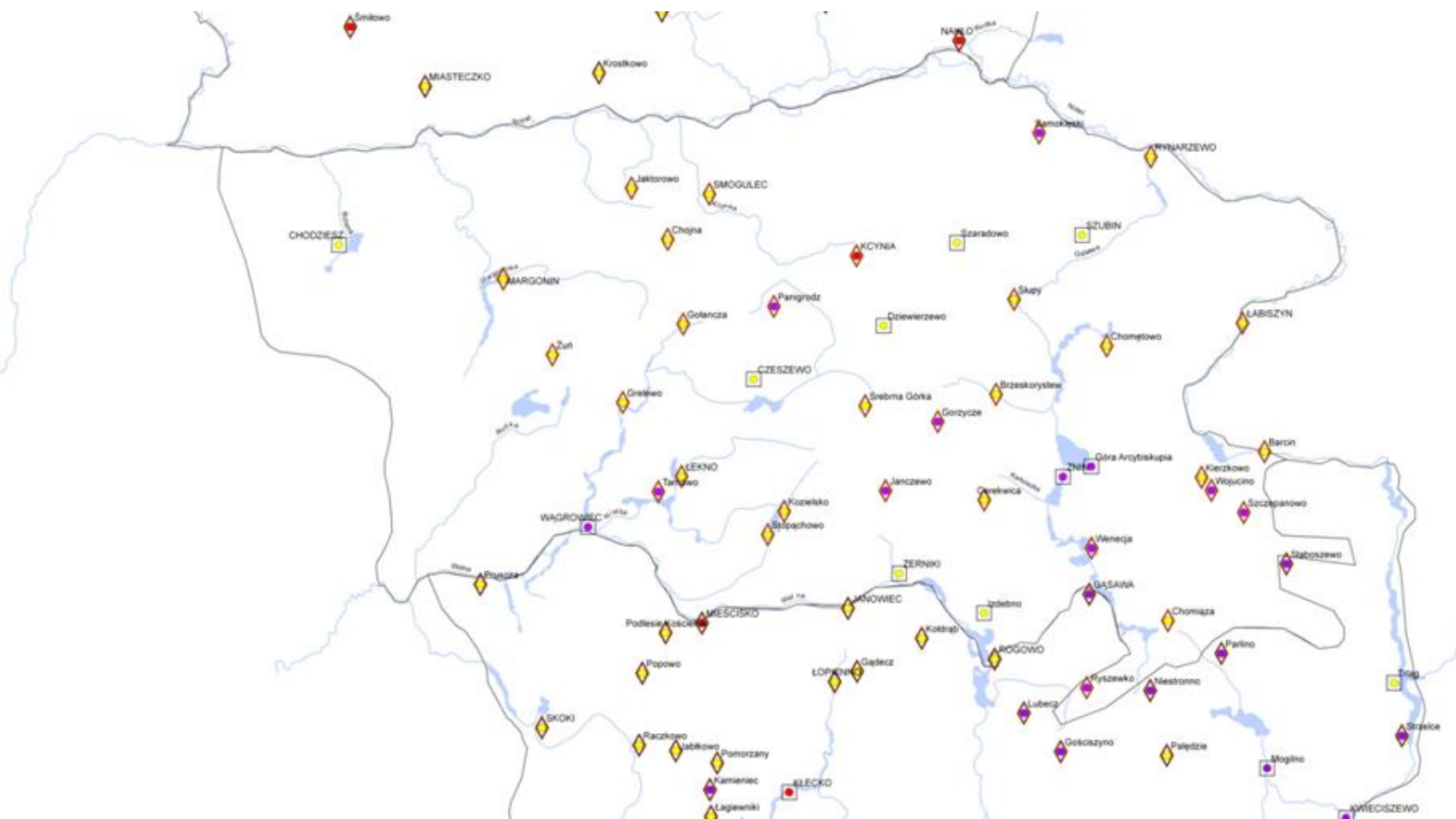
skala:

0 10 20 km

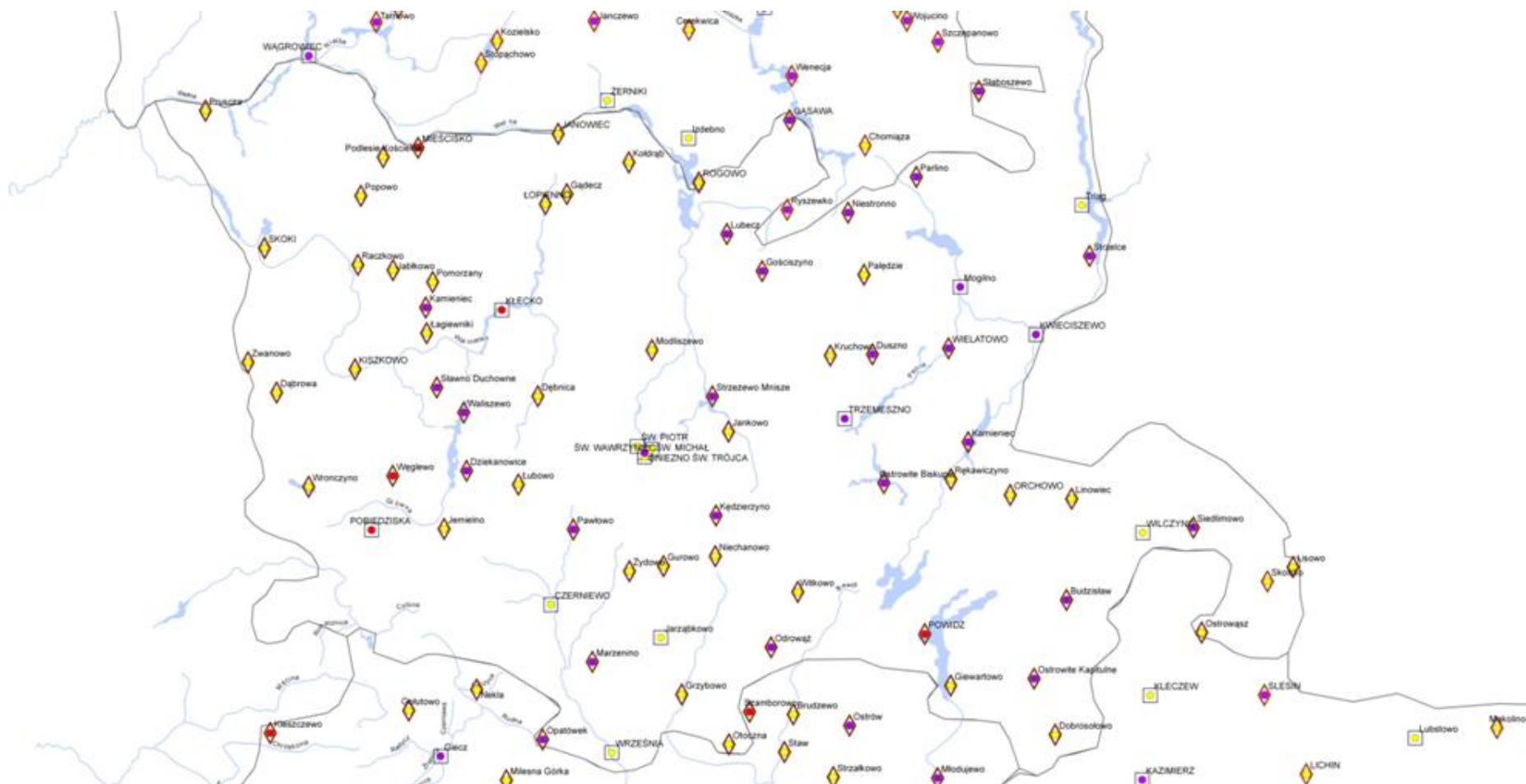
Powiat nakielski

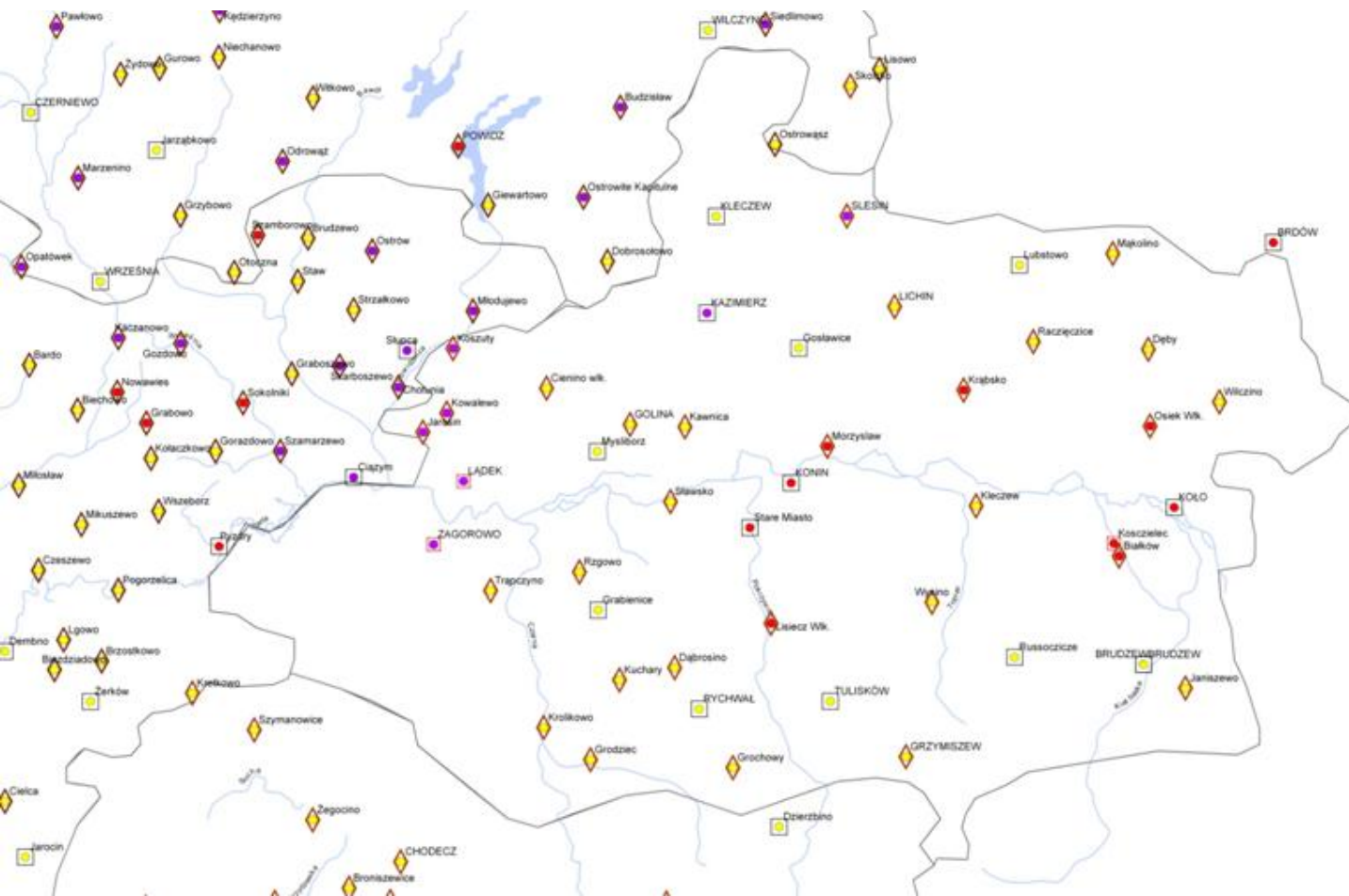
Powiat kcyński

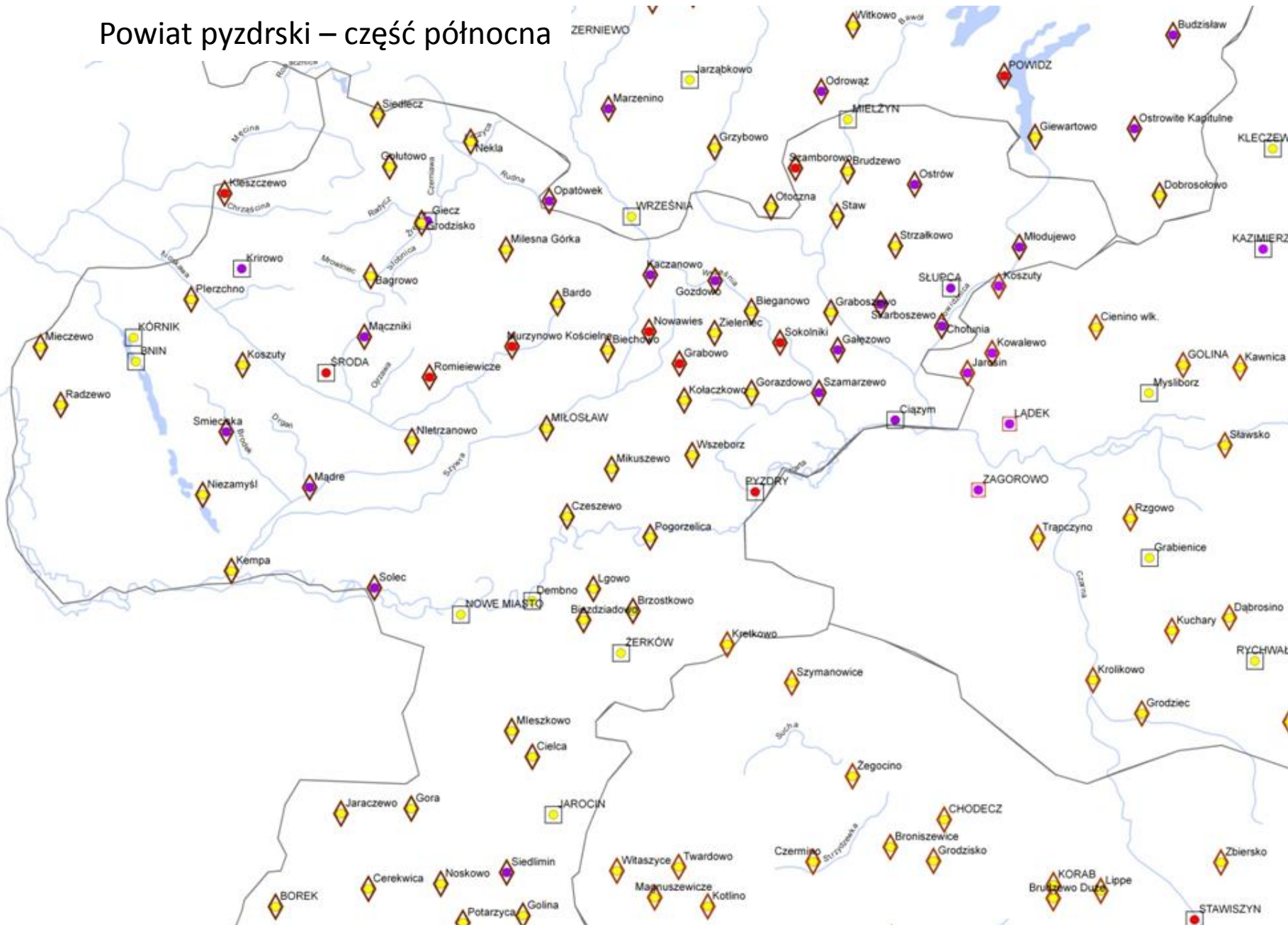
Powiat gnieźnieński

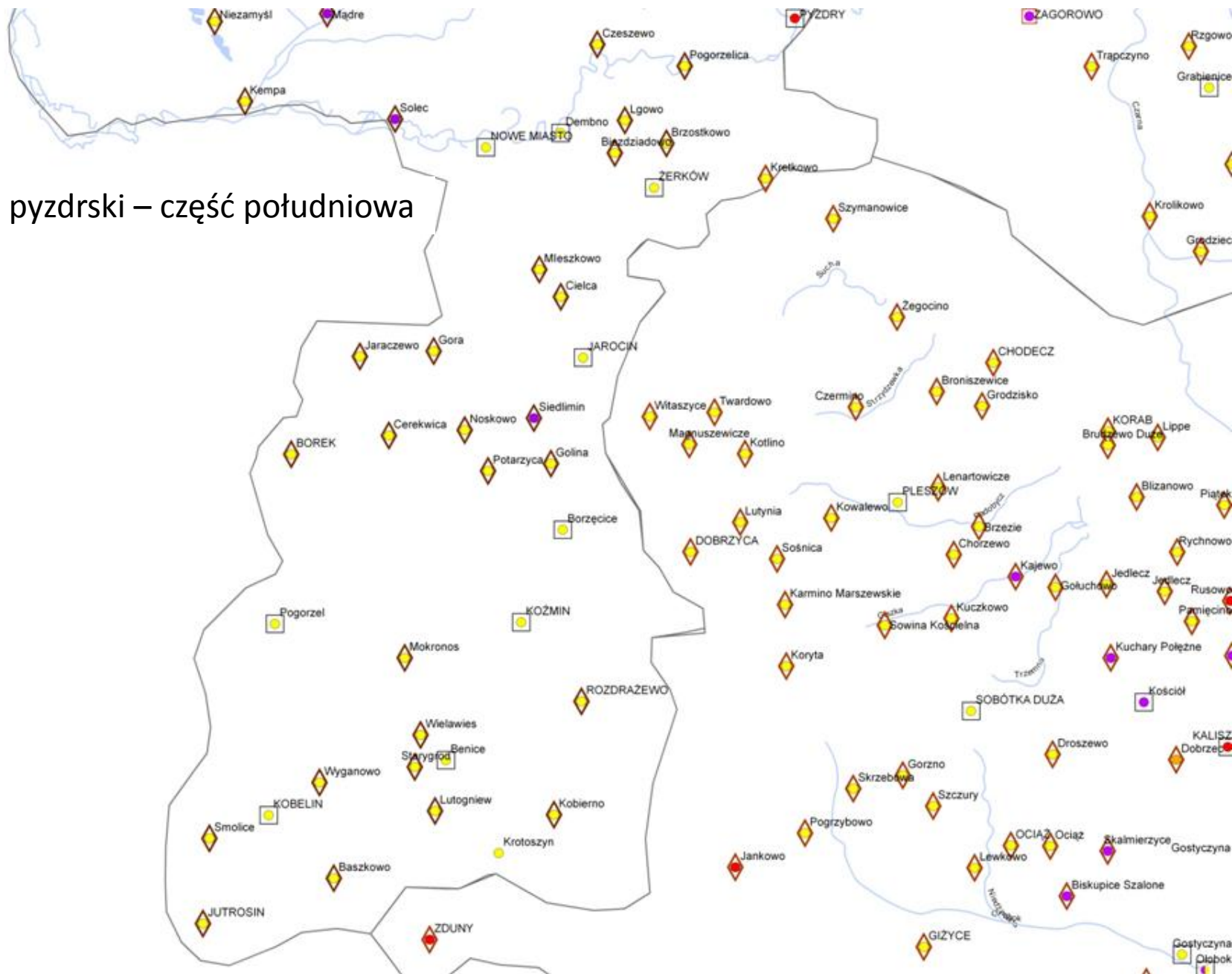
Powiat koniński

Powiat pyzdrycki – część północna

Powiat pyzdrowski – część południowa

Powiat kaliski

